

מסע חשאי לביירות ערב המלחמה (12-13 בינואר 1982). מימין לשמאל: אלוף אברהם תמיר, אלוף יהושוע שגיא, בשיר ג'מאייל, אלוף משה לוי. ברקע: ביירות

מזרח תיכון חדש

יוזמיה של מלחמת שלום הגליל קיוו לשנות את פני
המזרח התיכון, והם אכן שינו אותו. אלא שלא היה זה
השינוי שלו הם ייחלו ופיללו

מאיר ליטבק

מרצה להיסטוריה של המזרח
התיכון

השפעת המלחמה על אש"ף

למלחמת שלום הגליל היו השפעות מרחיקות לכת וארוכות טווח על שלושה שחקנים בזירה הערבית: אש"ף, סוריה וחזבאללה. אולם בהתאם ל"חוק התוצאות הבלתי מכוונות" בהיסטוריה, ההשפעות האלה לא היו בהכרח אלה שיוזמי המלחמה בישראל ציפו להשיג.

המלחמה ותוצאותיה היו מכה קשה לאש"ף בכמה תחומים. מאז 1970, לאחר שארגוני אש"ף סולקו מירדן, הפך המאחז בלבנון למרכיב מרכזי באסטרטגיה של אש"ף בכמה מישורים. קיומו של מאחז עצמאי דה־פקטו במחנות הפליטים בבירות (רפובליקת פקהני בזירגון של אש"ף, על שם מחנה הפליטים שבו נמצאה מפקדתו של יאסר ערפאת) ובדרום לבנון (הפתחלנד), העניק לערפאת מרווח תמרון חיוני בין שליטי ערב השונים בלי להפוך לגרורה של אחד מהם (כפי שנשיא סוריה חאפז אל־אסד שאף לעשותו כל השנים). הדבר איפשר לו לשמר את "עצמאות ההחלטה" הפלסטינית, שפירושה היה שאת ההחלטות האסטרטגיות החיוניות יקבלו הפלסטינים עצמם, והן לא ייכפו עליהם על־ידי מדינות ערב. שליטת אש"ף במחנות הפליטים גם הבטיחה לאש"ף את שליטתו המלאה על אחד מקיבוצי האוכלוסייה הפלסטינית החשובים ביותר, לאחר שאיבד את שליטתו באוכלוסייה הפלסטינית בירדן, ושליטתו על הפלסטינים תושבי השטחים הייתה מוגבלת בשל מדיניות ישראל.

הנוכחות הצבאית של אש"ף בדרום לבנון נועדה בראש ובראשונה לאפשר לו לפעול בהתאם ל"דוקטרינת המפץ הגדול" הפלסטינית. על־פי התפיסה הזאת על הפלסטינים להשיג את היכולת להכשיל כל יוזמה מדינית שלא תהיה מקובלת עליהם באמצעות ביצוע התקפה או פיגוע משמעותי נגד ישראל. בתפיסה הזאת גלומה ההנחה שישראל תגיב בהכרח בעוצמה על כל פיגוע משמעותי. העולם הערבי, ובמיוחד דעת הקהל הערבית, היו אמורים אז ליצור לחץ מסיבי על מנהיגיהם ולהביא לכישלון היוזמה או אף לעימות רחב יותר עם ישראל. ביטוי לגישה הזאת ניתן היה לראות בפעולת אוטובוס הדמים בכביש החוף במרס 1978 שנועדה לפגוע במשא ומתן המצרי-ישראלי באותה העת.

פלישת ישראל ללבנון יצרה מצב חדש וגרוע מבחינת אש"ף בשני ההיבטים האלה. נסיגת מפקדות אש"ף מבירות ומעברן בתחילה למחנות הפליטים שבאזור טריפולי בצפון לבנון חשפו את הארגון ביתר שאת ללחצים סוריים קשים ולניסיון סורי לכפות את מרותה המוחלטת של דמשק על הארגון. לצורך העניין עודדה סוריה וכנראה אף סייעה לפרוץ מרד במאי 1983 בשורות הפת"ח בהנהגתו של עקיד (אל"ם) מוחמד סעיד מוסא (אבו מוסא) נגד

מינויים לא פופולריים שביצע ערפאת בשורות הארגון לאחר התבוסה הצבאית וכן במחאה על "ותרנותו" של ערפאת במישור המדיני. המרד הצליח במישור הצבאי - נאמניו של ערפאת סולקו ממאחזיהם בצפון לבנון - אך הוא לא הצליח לערער את מנהיגותו הלאומית של ערפאת ואת שליטתו במנגנוני אש"ף ואף בארגון עצמו, במידה רבה בשל תמיכתם הנמשכת בו של תושבי השטחים שבשליטת ישראל.

אובדן המאחז בלבנון העלה מאוד את חשיבות תמיכתם של תושבי השטחים בהנהגתו של ערפאת בשל משקלם המספרי ובשל היותם שומרי הגחלת במולדת. אלא שלתלות הזאת היה מחיר פוליטי מסוים: על אף שתושבי השטחים הזדהו עם מטרתו האסטרטגית של אש"ף, הרי שבמישור הטקטי היה ניגוד אינטרסים פוטנציאלי בינם לבין הארגון. העדיפות העליונה מבחינתם של תושבי השטחים הייתה סיום השלטון הישראלי, גם אם משמעות הדבר היא דחייה זמנית (או ארוכת טווח) של חזון שחרור פלסטין כולה. יתר על כן, בקרב חלקים מתושבי השטחים, אשר הכירו טוב יותר את החברה הישראלית ואת עוצמתה, גברה ההכרה בצורך של הפלסטינים בפשרה מדינית,

אובדן המאחז בלבנון העלה מאוד את חשיבות תמיכתם של תושבי השטחים בהנהגתו של ערפאת בשל משקלם המספרי ובשל היותם שומרי הגחלת במולדת

לפחות לטווח הקצר. משמעות הדבר מבחינת אש"ף הייתה הצורך להיות קשוב יותר לרצונם של תושבי השטחים לקדם פתרון מדיני כלשהו על משמעויותיו ארוכות הטווח.

דוקטרינת המפץ כשלה אף היא. בניגוד לצפיית הפלסטינים, לא נקפו מדינות ערב אצבע למענם במהלך המתקפה הישראלית, פרט לגינויים ולהבעות צער. משמעות הדבר הייתה כי צומצמה משמעותית יכולתו של אש"ף להטיל וטו על מאמץ של מדינות ערביות לקדם הסדר מדיני. נוסף על כך העברתם של אלפי לוחמים של אש"ף מלבנון אל מחנות בתין ובסודאן חשפה את כישלונה הסופי של דוקטרינת המאבק המזוין בישראל. עם זאת הטבח שביצעו לוחמי הפלנגות הנוצריות במחנות הפליטים הפלסטיניים סברה ושתילה פגע קשות במעמדה הבין־לאומי של ישראל וחזק מאוד את הדימוי שרצו הפלסטינים לשוות לעצמם: קורבנות הראויים לתמיכה בין־לאומית.

התהליכים האלה אילצו את ערפאת לבצע תפנית

מהותית במדיניותו, וכך, לאחר שנאלץ לעזוב את לבנון בבושת פנים בדצמבר 1983, פנה ערפאת למצרים ואף נועד עם נשיא מצרים מובארק. בואו של ערפאת לקהיר על אף שמצרים לא סייעה לפלסטינים במלחמה, ועל אף שלא נסוגה מהסכם השלום עם ישראל, נתפס בעיני רבים כ"הליכה לקנוסה" של ערפאת ולהכרה בתלותו במצרים ובחוסר יכולתו לצאת נגד הקו המדיני של פשרה עם ישראל שאותו הובילה מצרים.

ואכן השנים שלאחר נסיגת אש"ף מלבנון התאפיינו בהכרה גוברת של ערפאת שהאפיק המדיני הוא האמצעי היחיד כמעט להשגת שאיפותיהם הלאומיות של הפלסטינים. במישור המעשי התאפיינה מדיניותו בלוליינות פוליטית או במדיניות ה"לע"ם" (שילוב של המילים הערביות לא ונעם - לא וכך), שמשמעותה השגת מדינה פלסטינית בדרכים פוליטיות, בלי שהפלסטינים ייאלצו להכיר באופן רשמי בישראל, ובלי שיוותרו על עקרונות מקודשים כגון זכות השיבה. כך, למשל, קיבל אש"ף את תוכנית ברז'יניי מ־1983 שדיברה על הקמת מדינה פלסטינית, אך העלה סדרה של הסתייגויות שרוקנו אותה מתוכן ממשי. כמו כן עלה בידו להכשיל את תוכנית הנשיא רייגן שדיברה על אוטונומיה פלסטינית בחסות ירדנית ואף להימנע מלחתום על הסכם עם ירדן, שעלול היה להעמידו תחת חסות ירדנית. המדיניות הזאת אומנם הצליחה למנוע פתרונות שבעיני אש"ף היו לא רצויים, אך חסרונה העיקרי היה שהיא לא הצליחה לקדם מטרה חיובית כלשהי. במילים אחרות, משמעותה של המדיניות הזאת הייתה קיפאון פוליטי ודשדוש מתמשך במקום.

המלחמה ועליית האסלאם

המכה שספג אש"ף בלבנון והצעדים שנקטה ישראל בשטחים, ששיאם היה הדחת ראשי העיריות המזוהים עם אש"ף בחודשים מרס-אפריל 1982, האיצו סדרה של התפתחויות בשטחים, אשר סללו את הדרך לפרוץ האינתיפאדה נגד ישראל ב־1987. התלות הגוברת של הארגון בתמיכתה של אוכלוסיית השטחים והחלל שנוצר בתחום המנהיגות חייבו את אש"ף לשנות גם את אופן פעילותו בשטחים ולמקד את עיקר מאמציו בפעילותם של ארגונים עממיים ובעיקר של תנועת הנוער השביבה. המציאות הזאת סללה את הדרך לעלייתה של שכבת הנהגה חדשה של פעילי שטח מהדרג הבינוני, שעתידיה הייתה להנהיג בסופו של דבר את האינתיפאדה. כמו כן החישו התהליכים האלה את התחזקותו של הזרם האסלאמי בשטחים, שעתידיה היה להפוך ב־1987 לחמאס. בעיני רבים סימלה תבוסתו הצבאית של אש"ף את כישלונה של הלאומיות החילונית לעמוד מול ישראל, שעה שארגון החזבאללה בלבנון,

הצבא הסורי חוזר לביירות - אפריל 1987 | השנים שלאחר המלחמה היו השנים הטובות של סוריה בלבנון

בלבנון, ואשר קבע כי "הכוחות הסוריים יסייעו לכוחות של הממשלה הלבנונית החוקית להחיל את סמכותה של מדינת לבנון" - גם אם לתקופה מוגבלת שנמשכה למעשה עד 2005.

השנים שלאחר המלחמה, ובמיוחד השנים שבין נסיגתה הסופית של ישראל מדרום לבנון ב-2000 לרצח ראש הממשלה לשעבר של לבנון, רפיק אל-חרירי, ב-14 בפברואר 2005, היו השנים הטובות של סוריה בלבנון. סוריה הייתה באותן השנים הגורם הקובע בפוליטיקה הלבנונית הודות לנוכחות של צבאה ושל שירותי המודיעין שלה. מפקד הצבא הסורי בלבנון במשך שנים רבות, גנרל ראזי כנעאן, שימש מעין נציג עליון סורי בלבנון, ועל-פיו נשק דבר בפוליטיקה הלבנונית.

כך, למשל, עלה בידי הסורים להכתיב את בחירתו של עושה דברם, מפקד הצבא אמיל לחוד, לנשיא לבנון באוקטובר 1998, וכן עלה בידם להכתיב את מינויהם של ראשי ממשלה שונים, כדי שאלה יבצעו את מדיניותה של דמשק. הנוכחות הצבאית בלבנון הפכה מקור חשוב לרווחים למפקדים וליחידות הצבא הסוריות בלבנון: אלה עסקו בהברחות בהיקף גדול של מוצרי צריכה שונים מלבנון לסוריה. כמו כן אילצה סוריה את לבנון לקבל לתחומה כשני מיליון פועלים סורים. בכך השיגה שתי מטרות: היא גם הקלה על מצוקת האבטלה בסוריה וגם הגדילה את מקורות ההכנסה של כלכלת סוריה.

בהשוואה לכישלוננו של אש"ף, הייתה סוריה למרוויחה הגדולה מהמלחמה בלבנון, על אף שצבאה ספג במהלכה מכות

סילוק הכוח הצבאי של אש"ף מלבנון והמכה הקשה שספגו הפלגנות בלבנון עם רציחתו של בשיר ג'מאילי ובעקבות הטבח בסברה ובשתילה החלישו מאוד את יריביה הפוליטיים של סוריה בלבנון וחיזקו את אחיזתה במערכת הפוליטית בלבנון. עליית כוחם של השיעים בלבנון - תהליך שהחל באמצע שנות ה-70 והואץ עם המהפכה האסלאמית באיראן ב-1979 ובמיוחד לאחר פלישת ישראל שסילקה את אש"ף מהמאזחים השיעיים בדרום לבנון - שירתה אף היא את סוריה. בעבור השיעים סוריה הייתה בעלת ברית חיונית הן בזכות קשריה הטובים עם איראן, הפטרון העולה של השיעים, והן בשל עמידתם באותו צד של המתרס נגד הנחתים האמריקנים, שבאו לביירות לאחר הטבח בסברה ובשתילה, ונגד הנוצרים שנחשבו עד אז לבעלי בריתה של ישראל. הישגיה של ישראל על אדמת לבנון לאחר המלחמה - ברצועת הביטחון - העניקה לסוריה את התירוץ להצדיק את נוכחות צבאה בלבנון. הדבר אף קיבל גושפנקה חוקית עם חתימתו של הסכם טאיף ב-22 באוקטובר 1989, ששם קץ באופן רשמי למלחמת האזרחים

שנולד אז, נתפס כמי שמשוגל להכות בישראל. המסקנה של רבים הייתה כי הפתרון האסלאמי ולא הלאומיות הוא הדרך שתושיע את הפלסטינים ממצוקתם. כך, באופן פרדוקסלי, הייתה המלחמה בלבנון לגורם משמעותי בתהליכים היסטוריים בשטחים שעתידיים היו להביא מאוחר יותר את ישראל מול מציאות פוליטית חדשה ומול הצורך לקבל פתרונות פוליטיים שהיו רחוקים מחישוביהם של יוזמי המלחמה.

השנים הטובות של סוריה בלבנון

בהשוואה לכישלוננו של אש"ף, הייתה סוריה למרוויחה הגדולה מהמלחמה בלבנון, על אף שצבאה ספג במהלכה מכות. ההישגים של סוריה נבעו יותר מניצול שגיאותיהן וכישלונותיהן של ישראל ושל ארצות-הברית בלבנון מאשר מיוזמה סורית משמעותית. על אף כישלוננו בשדה הקרב לא סולק צבא סוריה מלבנון, ועלה בידו לשמר את מאחזיו ברוב שטחיה של לבנון. כך גם שמרו שירותי המודיעין הסוריים על יכולתם לפעול בביירות. נקודת המפנה במעמדן של סוריה ושל ישראל מייד לאחר המלחמה הייתה הצלחתה של סוריה להביא לרציחתו של נשיא לבנון, בשיר ג'מאילי, שנבחר למעשה בלחצה של ישראל. יורשו של ג'מאילי, אחיו הבכור אמין, הבין כי הישרדותו הפיזית והפוליטית תלויה ברצונה הטוב של סוריה ונאלץ לקבל את מרותה בתחום המדיני.

חברים בחזבאללה מתאבלים בטקסי העאשורה בדרום לבנון | מלחמת שלום הגליל מילאה תפקיד מפתח בהולדתו ובהתפתחו תו של חזבאללה

עליית השיעים בלבנון

הגורם הערבי השני שהרוויח מאוד ממלחמת שלום הגליל היה ארגון חזבאללה הלבנוני שקם בעקבות המלחמה. העדה השיעית בלבנון, שהייתה הנחשלת והמקופחת ביותר בלבנון מאז היווסדה, חוותה התעוררות פוליטית מראשית שנות ה-70 בהנהגתו הכריזמטית של איש הדת מוסא צדר, שהקים את ארגון אמל (תקווה בערבית וראשי תיבות של אפואגי אל-מוקאוומה אל-לובנאנייה - גדודי ההתנגדות הלבנונית). עם היעלמותו המסתורית של צדר בעת ביקור בלוב בסוף אוגוסט 1978, ירש אותו עורך הדין נביה ברי, אשר חסר את מעמדו הכריזמטי ואת יכולת ההנהגה של צדר.

המהפכה האסלאמית באיראן ב-1979 העניקה תנופה נוספת לשיעים והייתה להם מקור השראה ועידוד ואף הביאה לשובם ללבנון של עשרות אנשי דת צעירים מיליטנטים, חניכי בית מדרשו של מנהיג המהפכה ח'ומייני. אנשי הדת האלה הצטרפו אומנם לאמל, אך הסתייגו ממנהיגותו של ברי. בה בעת פעלה איראן כדי להגביר את השפעתה בלבנון הן ביחסים הרשמיים עם מדינת לבנון והן בקרב האוכלוסייה השיעית.

פלשת ישראל סילקה מדרום לבנון את אש"ף, שהיה שנוא על תושבי הדרום השיעים. אולם נוכחותה המתמשכת של ישראל בדרום ותמיכתה בפלגנות הנוצריות, שנהגו בשיעים ביד רמה, יצרו

חיכוכים ועוינות גוברת בין האוכלוסייה השיעית לבין ישראל. הפלישה איפשרה לאיראן להגביר את פעילותה בלבנון, וכבר ביוני 1982 הגיעו ללבנון כאלף "מתנדבים" איראנים שנועדו לסייע ללבנונים בלחימה, ואשר התמקמו בסופו של דבר במחנה צבאי במזרח לבנון, שבו החלו לאמן לוחמים שיעים. ניסיונו של ברי להתקרב לבשיר ג'מאיל, שנחשב למשוקץ בעיני האיראנים בשל קרבתו לישראל, והצטרפותו לרשות להצלה לאומית בקיץ 1982 הביאו את מתנגדיו להתפצל מאמל ולהקים ארגון מתחרה שנטל לעצמו את השם חזבאללה (מפלגת האל) בהנהגתם של אנשי דת שהיו כפופים ישירות למרותה של הנהגת איראן.

הארגון החדש נהנה מתמיכה איראנית מסיבית - צבאית וכספית - וזו איפשרה לו לבנות כוח צבאי משמעותי המתחרה באמל. חשוב מכך, הסיוע האיראני איפשר להקים רשת של מוסדות רווחה באזורים השיעיים, במיוחד בבקעת הלבנון, ובאמצעות לרכוש את ליבם ואת נאמנותם של מרבית השיעים בלבנון.

חזבאללה זכה לתהילה כאשר הביא לסילוקם של הכוחות האמריקניים והצרפתיים מלבנון, לאחר שפעילים מתאבדים שלו הרגו 243 נחתים אמריקניים ו-58 חיילים צרפתים ב-23 באוקטובר 1983. הוא זכה לגיבוי כלל לבנוני כאשר נטל על עצמו את המאבק לסילוקה של ישראל מדרום לבנון. הישגיו

של חזבאללה מול ישראל - הוא נחשב לארגון היחיד שעלה בידו לגרום לישראל אבדות כבדות בלבנון, להתיש את כוח הרצון שלה ולאצלה לסגת מלבנון ללא תמורה - בשילוב עם פעילותו החברתית בקרב האוכלוסייה השיעית הענייה בלבנון הפכו אותו לכוח המרכזי בקרב הקהילה השיעית ואף בפול"טיקה הלבנונית כולה עד ימינו אלה.

סביר להניח כי ארגון שיעי קיצוני היה קם בלבנון גם ללא מלחמת שלום הגליל בשל רצונה של איראן לבסס לעצמה כוח נאמן לה בקרב הקהילה השיעית החשובה של לבנון ובשל קיומו של קאדר משמעותי של אנשי דת שיעים רדיקלים בתוך לבנון. עם זאת הפלישה של ישראל שימשה זרז של התהליך ואף העניקה לחזבאללה הילה לאומית משמעותית, שהיה מתקשה להשיג בדרכים אחרות.

לסיכום ניתן לומר כי השפעתה של מלחמת שלום הגליל על השחקנים הערבים הייתה רבת פנים. אש"ף ספג מכה, והתהליכים שהמלחמה הניעה חיזקו את המגמה שבקרב לפעול במישור המדיני. מהבחינה הזאת היה למלחמת שלום הגליל תפקיד חשוב שהוביל להסכמי אוסלו ולכל מה שהתרחש בעקבותיהם. סוריה חיזקה את מעמדה בלבנון, והמלחמה מילאה תפקיד מפתח בהולדתו ובהתפתחותו של חזבאללה. אך מעל לכול יש לזכור שכמו במקרים רבים אחרים בהיסטוריה, למלחמת שלום הגליל היו תוצאות והשלכות בלתי מכוונות, שהיו שונות מאוד מאלה שהגו יוזמיה.